

УДК 330.837:330.15(477)

Рогач С.М.

*доктор економічних наук, професор,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України*

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ЗБАЛАНСУВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА СФЕРИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

PROBLEMS OF FORMING AND BALANCING OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT OF THE SPHERE OF NATURE MANAGEMENT OF UKRAINE

АНОТАЦІЯ

Виявлено основні блоки проблем, суперечностей та деструктивних факторів наявного інституціонального середовища сфери природокористування України, які зумовлені трансформаційними процесами, що відбуваються в національній економіці. Визначено необхідність системних перетворень у формуванні національного інституціонального середовища сфери природокористування в напрямі збалансування його складових. Сформовано концепцію збалансованого інституціонального середовища природокористування як певного впорядкованого набору інститутів, що забезпечує врахування міжнародних, національних, регіональних та локальних інтересів, спрямованих на вирішення проблеми раціонального використання природних ресурсів.

Ключові слова: сфера природокористування, інституціональне середовище, інститути, інституціональні зміни, регулювання природокористування, перетворення, економічна діяльність, національне господарство.

АННОТАЦИЯ

Выявлены основные блоки проблем, противоречий и деструктивных факторов существующей институциональной среды сферы природопользования Украины, которые обусловлены трансформационными процессами, происходящими в национальной экономике. Определена необходимость системных преобразований формирования национальной институциональной среды сферы природопользования в направлении сбалансирования ее составляющих. Обоснована концепция сбалансированной институциональной среды природопользования, которая рассматривается как определенный набор институтов, учитывающих совокупность международных, национальных, региональных и локальных интересов, ориентированных на решение проблемы рационального использования природных ресурсов.

Ключевые слова: сфера природопользования, институциональная среда, институты, институциональные изменения, регулирование природопользования, преобразования, экономическая деятельность, национальное хозяйство.

ANNOTATION

The basic problems, contradictions and destructive factors of existing institutional environment in sphere of environmental economics of Ukraine, which are caused by transformation processes in the national economics are found out. The necessity of systemic changes in the national institutional environment formation of natural resources using towards balancing of its components are identified. The concept of sustainable institutional sphere of environmental economics as ordered set of institutions that ensures consideration of international, national, regional and local interests, focused on the problem solving of rational using of natural resources are formed.

Keywords: sphere of environmental economics, institutional environment, institutions, institutional changes, environmental management, transformation, economic activities, national economics.

Постановка проблеми. Природокористування є тією сферою господарських відносин, де більше ніж в інших галузях національної економіки необхідне формування досконалого інституціонального середовища господарювання, оскільки саме природні ресурси та природні умови становлять основу життєдіяльності населення. Різна стратегічна значимість окремих елементів природно-ресурсного потенціалу країни визначає специфічну їх роль у функціонуванні господарського комплексу. І саме цей фактор необхідно враховувати під час вибору форм і способів роздержавлення, приватизації та корпоратизації державної власності у сфері природокористування. Тому надзвичайно важливою науковою проблемою є створення відповідного інституціонального середовища з метою перманентного забезпечення балансу приватних та державних інтересів, що сприятиме раціоналізації природокористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та закордонній науковій літературі проблеми раціонального використання природно-ресурсного потенціалу та формування інституціонального середовища сфери природокористування були і залишаються важливими, але водночас і найбільш дискусійними. Зокрема, вони зображені в працях таких провідних вітчизняних та закордонних учених, як Д. Бабміндри, І. Бистрякова, В. Борисової, О. Веклич, В. Віскузі, Т. Гайдай, Т. Галушкіної, З. Герасимчук, В. Голяна, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, А. Ендрес, Н. Зіновчук, І. Каракаша, І. Квернера, Г. Колодка, Д. Норта, Л. Мельника, В. Медведєва, В. Міщенко, Ю. Ольсевича, Е. Ослунд, В. Полтеровича, О. Попової, Р. Пустовойта, Ю. Стадницького, В. Трегобчука, А. Третяка, Ю. Туниці, М. Хвесика, Дж. Ходжсона, А. Чухна, Б. Шаванса, А. Шастітко, О. Шпикуляка, І. Якушика, Є. Ясіна та інших.

Зокрема, ними розглядаються окремі аспекти формування інституціонального середовища у сфері природокористування, проблеми ефективного залучення природних ресурсів у господарський обіг, вирішення регіональних екологічних проблем, пропонуються перспективні

напрями вдосконалення економічного механізму природокористування.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. При цьому проблеми формування збалансованого інституціонального середовища пов'язані зі сферою природокористування в сучасних умовах модернізації економіки. Питання реформування відносин власності на окремі складові частини природного капіталу, створення дієвого механізму впливу на темпи і способи використання природних ресурсів, упровадження перспективних форм комерціалізації природокористування, підвищення економічної ефективності природоохоронної діяльності, синхронізації вітчизняної та закордонної практики, особливо в правовій площині, недостатньо опрацьовані, суперечливі й потребують подальшого дослідження.

Метою статті є на основі виявлення та аналізу основних проблем та деструктивних факторів наявного інституціонального середовища сфери природокористування України обґрунтувати необхідність його системної модернізації в напрямі збалансування інтересів держави, бізнесу, національного й міжнародного інституційного простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сфера природокористування відображає рівень залучення, використання та відтворення природно-ресурсного потенціалу.

Наявне на сьогодні інституціональне середовище національної економіки стримує позитивні зрушення як у виробничій, так і невиробничій сферах, посилює деформаційні тенденції у структурі нагромадження та споживання через наявність низки проблем (див. рис. 1).

Особливо напружена соціально-економічна ситуація склалась у тих сферах природокористування, де прибуток має рентну основу, що проявляється у привласненні лівової частки рентних доходів вузьким колом осіб. Тому особливо важливо, щоб форми, методи, способи та інструменти такого залучення відповідали інтересам громадян та держави, а не окремих осіб, сприяли перманентному стимулюванню природоохоронної діяльності. Таких цілей можливо досягти лише в збалансованому інституціональному середовищі, яке передбачає наявність розвиненого ринку природних ресурсів, системи впливу на процеси природокористування територіальних громад, розвиненої інфраструктури технічного та агрохімічного сервісу, досконалих організаційних форм господарювання.

Значною мірою проблеми та суперечливі явища у сфері природокористування зумовлені трансформаційними процесами в економічній та соціально-політичній системах. Як зазначають науковці, саме інститути генерують весь спектр організаційних, економічних та правових інновацій, які проникають

в усі сфери відтворювального процесу в період масштабних системних трансформацій [1, с. 7].

На відміну від інституціональної структури, інституціональне середовище містить у собі не лише певний набір інститутів, а й відповідну систему організацій. Саме взаємодія інститутів та організацій проявляється у вигляді інституційних змін і є основою формування інституціонального середовища, що визначає основний напрям розвитку економічних систем, а також орієнтири, на базі яких відбувається формування та відбір найбільш ефективних економічних і соціальних інститутів.

Серед науковців існує яскраво виражений плюралізм думок щодо підходів формування інституціонального середовища, набору його структурних елементів та виявлення впливу чинників на темпи соціально-економічного піднесення.

Як зазначає Р. Пустовійт, основними інституціональними чинниками, що перешкоджають становленню та ефективному розвитку інституціонального середовища в національній економіці є:

- суперечливий набір інститутів та їхня недостатня розвиненість;
- незадовільний доступ підприємців до інформації та її асиметричність;
- відсутність чітких правових норм, що структурують діяльність підприємств;
- орієнтація інститутів, які відповідають за створення базової основи підприємництва, на псевдоринкові правила поведінки;
- неузгодженість формальних та неформальних інститутів;
- розмитість прав власності;
- надмірна регламентація підприємницької діяльності [2, с. 10].

На думку академіка НАН України О. Алімова, відставання інституціональних змін в Україні від радикальних ринкових реформ призвело до виникнення та поглиблення суперечностей між застарілими принципами формування системи державного управління, що тяжіли до радянських догм, і лібералізацією економічних відносин [3].

Рис. 1. Основні блоки проблем формування інституціонального середовища в Україні

Ю. Райта зазначає, що за роки незалежності України в інституціональному середовищі відбулися істотні зміни. Створено базові інститути ринкової економіки, інститути другого рівня. Однак вони не мають ефективних механізмів захисту, формальні правила гри є нечіткими та непрозорими, а використання неформальних правил поведінки часто ускладнює діяльність суб'єктів господарювання. Саме державі належить виняткова роль у генезисі, функціонуванні та розвитку інститутів ринкового господарювання [4, с. 11].

На думку О. Мордвінова, система державного регулювання природокористування має включати оперативне регулювання, довгострокову еколого-економічну і технічну політику, спря-

мовану на розробку і впровадження в життя загальної стратегії раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища [5, с. 92].

В. Голян вважає, що основним інституціональним недоліком попередніх років економічних перетворень було намагання віддалити державу від безпосередньої участі в діяльності більшості сегментів системи суспільного відтворення, тому й не виявилось інституту, що здійснював би контроль та упереджував би різноманітні маніпуляції формальними та неформальними інститутами [6, с. 20].

Практично усі дослідники приходять до висновку, що інституціональні зміни, які відбуваються в національній економіці протягом

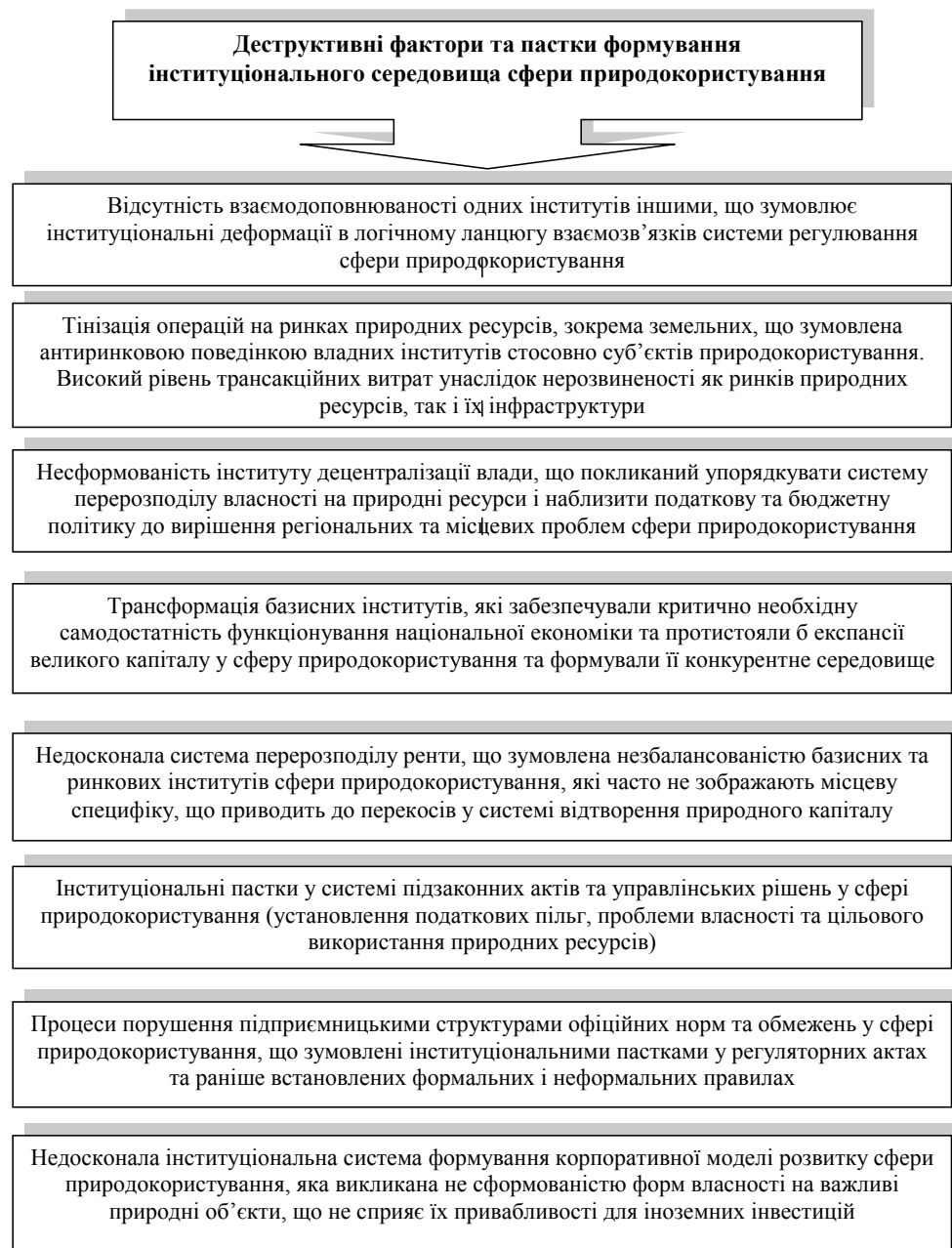

Рис. 2. Деструктивні фактори та пастки формування інституціонального середовища сфери природокористування України

останніх років, обумовили комплекс еколого-економічних проблем, що перманентно створюють напругу в системі суспільних відносин і потребують вирішення.

Узагальнення наявних наукових підходів до виявлення суперечностей формування інституціонального середовища сфери природокористування дає підстави згрупувати фактори, що вирішальною мірою впливають на процеси інституціональних змін і взаємодію між установленими, трансформованими та імпортованими інститутами (див. рис. 2).

Таким чином, наявна інституціональна структура сфери природокористування не відповідає повною мірою новим викликам економічних перетворень через наявність значної кількості інших системних суперечностей та пасток, що зумовлені низькою адаптованістю до сучасних ринкових реалій інститутів, які залишились у спадок від командно-адміністративної системи централізованого управління, а також слабкою здатністю активно включатися у відтворювальний процес інститутів, сформованих у результаті трансформаційних змін.

Інститути не виконують своєї основної функції, тобто не забезпечують справедливих «правил гри» між основними суб'єктами економічних відносин, не послаблюють численних антагонізмів, зумовлених майновим розшаруванням населення та структурною незбалансованістю національної економіки. Важливим недоліком наявного інституціонального каркаса національного господарства є те, що він не сприяє формуванню нової моделі суспільних відносин, яка базувалася б на принципах інноваційності, відкритості та демократизму. Цей фактор значною мірою стримує просування нашої країни в напрямі інтеграції в міжнародні та регіональні фінансово-кредитні й торговельні організації.

Розв'язати ці суперечності та усунути негативи селективними змінами стратегії економічних реформ шляхом упровадження окремих економічних стабілізаторів, як це відбувалося в останні роки, не вдасться. Потрібні радикальні зміни інституціонального середовища сфери природокористування через збалансування норм, правил, принципів та імперативів, які унеможливають дискримінацію підприємницьких структур, незаконний перерозподіл природних ресурсів та інвестиційно привабливих високоліквідних об'єктів природно-ресурсної державної власності.

З. Герасимчук зазначає, що процес інституціональних змін не повинен бути хаотичним, стихійним, оскільки це може привести до колапсу інститутів, не бути надто стрімким, але й не повинен відставати від завдань і бути повільним. Оскільки відставання інституціональних змін від конкретних заходів економічної політики лише поглиблюватиме антагоністичні суперечності в суспільстві, а не сприятиме розбудові ринкового середовища [7, с. 8].

Тому, важливим завданням інститутів, які здійснюють трансформацію, є згладжування суперечностей (антагоністичних, неантагоністичних, національних) усередині економічної системи суспільства. Важливою складовою такого згладжування є виявлення першопричин деструктивних тенденцій, які можуть привести до революційних стрибків.

Якщо інституціональне середовище являє собою складну економічну систему, то інститути необхідно розглядати разом із системою відносин (прав власності, контрактного права, відносин регулювання та примусу), щоб виявляти їх стабілізаційну чи дестабілізаційну роль у розвитку національного господарства. Лише за таких умов можна адекватно наявним економічним реаліям проектувати інституціональні зміни у сфері суспільних відносин.

При цьому результати інституціональних перетворень, що останніми роками відбуваються в національній економіці, не можуть повністю накладатися на сферу природокористування. Особливо це стосується трансформації інститутів, які не є об'єктивним фактором сприятливих умов життєдіяльності, а лише елементами економічної надбудови. Це зумовлено тим, що сфера природокористування являє собою баланс між можливостями природи та потребами господарського комплексу, що і є основним обмежувальним фактором під час вибору інструментів та механізмів інституціональних змін.

Саме системні інституціональні перетворення мають стати важливими складовими формування сучасного інституціонального середовища сфери природокористування. За своїм змістом вони повинні представляти систему заходів, спрямованих на демонтаж інститутів командно-адміністративної системи, що не вмонтовуються в ринкову систему господарювання, удосконалення інституціональних форм прикладання капіталу, формування нових економічних інститутів, що мають забезпечити імплементацію складових сфери природокористування в пріоритети соціально-економічного розвитку країни. Від того, наскільки системними будуть зазначені трансформаційні перетворення, залежатиме якісний стан інституціонального середовища та можливості його збалансування.

Як зазначають фахівці, інституціональні зміни дійсно будуть комплексні, коли системні перетворення та перетворення фінансової системи будуть доповнені подальшою трансформацією відносин власності в напрямі ефективнішого використання окремих елементів національного багатства на основі справедливого вибору форм власності, зважаючи на прийнятну систему критеріїв, яка є адекватною ринковим умовам [8, с. 35].

Крім того, питання володіння та користування природними благами виходять на перший план у зв'язку з відсутністю системи протизага між найбільш зацікавленими сторонами (державою, природокористувачами, населенням), і

є основними чинниками споживацького природокористування.

Принципового значення у вирішенні цієї проблеми набуває необхідність формування базисних інститутів ринкової економіки, що забезпечать перетворення природних ресурсів із пасивної форми капіталу в активний елемент відтворювальних пропорцій національної економіки. Саме інституціональні зміни мають передувати заходам щодо вдосконалення системи регулювання сфери природокористування, щоб знизити рівень суперечності, які виникають у процесі залучення природно-ресурсних чинників у відтворювальний процес.

Якщо сферу природокористування розглядати як особливий вид економічної діяльності, що спрямований на використання та відтворення природних ресурсів, необхідних як для отримання продовольства, так і підтримання належного стану навколишнього середовища, то виконання цієї та інших функцій неможливе без чітко організованої системи державного регулювання. Відповідно така система повинна бути складовою частиною інституціонального середовища у сфері природокористування.

Сучасна лібералізація національного господарства, що проявляється в інституціоналізації певних норм, принципів, правил, імперативів ринкової економіки, вимагає поглибленого розгляду проблем формування інститутів конкуренції, які культивуватимуть справедливі правила гри для всіх економічних суб'єктів, незалежно від їх інституціонального походження і упередять консервацію необхідних для переходу господарського комплексу на нову модель розвитку інститутів, як правило, імпортованих.

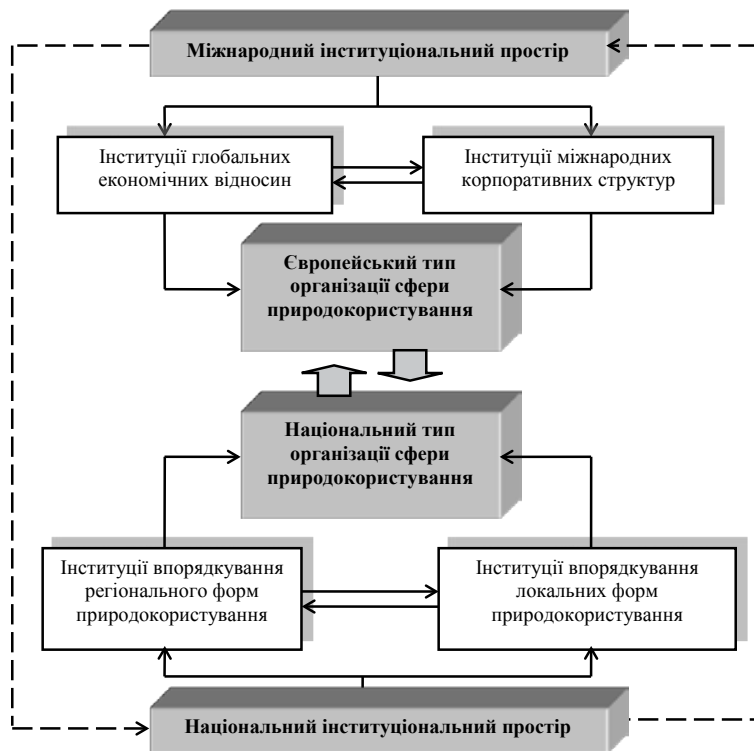

Рис. 3. Модель інституціонального впорядкування сфери природокористування

У формуванні збалансованого інституціонального середовища сфери природокористування важливо враховувати й сучасні тенденції активізації глобалізаційних процесів, що приводять до поглиблення розриву між багатими та бідними країнами. Науковці зазначають, що експансія високорозвинених капіталістичних держав щодо освоєння природних благ країн третього світу та виснажливе природокористування в них надали екологічним суперечностям планетарного масштабу, і завдання світової спільноти на найближчу перспективу полягає в їх усуненні [8, с. 71–78].

Отже, у зовнішнє інституціональне середовище сфери природокористування необхідно впровадити інститути, що стануть протекціоністськими засобами обмеження надмірного та виснажливого природокористування та упереджуватимуть руйнівний вплив на природно-ресурсну складову глобальних викликів.

У розвинених країнах давно набули поширення принципи вільного доступу громадськості до всіх видів інформації про стан навколишнього середовища і загальнонаціонального обговорення проектів будівництва чи діяльності найважливіших об'єктів господарювання з погляду їх впливу на екологічну рівновагу. Відсутність інститутів громадянського суспільства в країнах пострадянського табору призвела до гегемонії промислового та фінансового олігархату у важливих сферах життєдіяльності й нівелювала фундаментальні принципи, за якими функціонує громадянське суспільство. Це дає підстави стверджувати, що розвиток інститутів громадськості є одним із пріоритетних у збалансуванні сфери природокористування.

В. Геєць розглядає масові громадські інститути як структури, що протидіють невинуватому втручанням держави в економічні процеси. При цьому зростає цінність професійних та моральних якостей людей. Науковець зазначає, що для забезпечення успішного розвитку необхідні не лише довіра населення до процесів перетворень і врахування мотивів, які формують цю довіру, а й інституціональні перетворення, завдяки яким така довіра (тобто ставлення до того, що відбувається) реалізується. Насамперед це стосується інституту власності, завдяки якому в населення виявляються мотиви до активності як господарської, так і суспільної [9, с. 9].

Інституціональні зміни в процесі модернізації економіки мають трансформувати принципи взаємодії державних інститутів та інститутів громадянського суспільства, що каталізуюватиме приватну ініціативу у сфері природокористування і сприятиме збалансованому перерозподілу природних благ. Оскільки, як відомо,

інституціональні зміни відбуваються в першу чергу під натиском органів державної влади. При цьому останні, як і будь-які інші учасники економічного процесу, переслідують свої власні цілі. І якщо громадськості не вдається взяти під свій контроль їх діяльність, то результати змін будуть не тими, які декларувались початково.

На думку М. Хвесика, нерозвиненість ринкових інститутів та інститутів громадянського суспільства є чи не першоосновою соціальних колізій та структурних деформацій, що поглиблюють стагнаційні процеси в господарському комплексі, закладають деструктивні елементи соціально-економічного розвитку на близьку й віддалену перспективу [10, с. 6].

Таким чином, концепція формування збалансованого інституціонального середовища сфери природокористування, з теоретичних позицій, визначається як певний впорядкований набір інститутів, що враховує міжнародні, національні, регіональні та локальні інтереси, спрямовані на вирішення проблеми раціонального використання природних ресурсів у відтворювальному процесі національної економіки (див. рис. 3) [11, с. 5].

Формування сучасного збалансованого інституціонального середовища сфери природокористування має створити сприятливі умови для залучення вітчизняних та іноземних інвестицій, подальшої структуризації господарського комплексу країни, скорочення регіональної асиметрії його розвитку. Від того, наскільки повноцінним буде інституціональне середовище окремих ланок природогосподарської діяльності, залежить реалізація економічних і соціальних пріоритетів. Йдеться про імплементацію інститутів, що прискорюватимуть процеси інтернаціоналізації, комерціалізації, а також демократизації окремих сфер життєдіяльності.

Висновки. У ході дослідження встановлено, що інституціональне середовище сфери природокористування потребує комплексної модернізації з огляду на техніко-технологічні та природно-ресурсні обмеження соціально-економічного розвитку. Упровадженню нових інститутів, як правило, притаманних ринковій економіці, мають передувати сприятливі інституціональні передумови, що унеможливають їх деструктивний вплив на усталену систему суспільних відносин. Економічні проблеми національної економіки, що чітко проявилися в

умовах кризи, насамперед зумовлені спонтанним та хаотичним імпортом інститутів. Тому їх імпорту має орієнтуватися на підбір найбільш раціональних форм взаємодії держави і бізнесу, оскільки така взаємодія є надзвичайно важливою в умовах економічної нестабільності в планетарному, а отже, національному масштабі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Мордвінов О. Управління аграрним природокористуванням в умовах ринкової трансформації: [монографія] / О. Мордвінов. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 344 с.
2. Пустовійт Р. Особливості економічної поведінки в перехідній економіці України (інституціональний підхід): автореф. дис. ... докт. екон. наук: спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Р. Пустовійт. – К., 2006. – 36 с.
3. Алімов О. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: [монографія] / О. Алімов, А. Даниленко, В. Трегобчук. – К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. – 540 с.
4. Райта Ю. Формування інституціонального середовища підприємницької діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Ю. Райта. – Львів, 2006. – 20 с.
5. Мордвінов О. Управління аграрним природокористуванням в умовах ринкової трансформації: [монографія] / О. Мордвінов. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 344 с.
6. Голян В. Природокористування як сфера економічних відносин: суперечності та пріоритети / В. Голян // Економіка та держава. – 2007. – № 6. – С. 20–22.
7. Герасимчук З. Трансформація інституціонального механізму природокористування в умовах глобалізації: екологічні імперативи та системні суперечності: [монографія] / З. Герасимчук, І. Вахович, В. Голян, А. Олексюк. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 228 с.
8. Хвесик М. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: [монографія] / М. Хвесик, В. Голян. – К.: Кондор, 2007. – 480 с.
9. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, суперечності, перспективи) / за ред. В. Гейця; Інститут економічного прогнозування. – К.: Логос, 1999. – 500 с.
10. Хвесик М. Фундаментальні передумови вдосконалення інституціонального забезпечення природокористування в сучасних умовах / М. Хвесик // Економіст. – 2010. – № 8. – С. 5–9.
11. Рогач С. Інституціональне забезпечення аграрного природокористування: теорія і практика: автореф. дис. ... докт. екон. наук: спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / С. Рогач. – Львів, 2013. – 45 с.